

Joanna Kulwicka-Kamińska
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Edycja tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego – z problematyki transkrypcji i transliteracji

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, edytorstwo, historia języków polskiego i białoruskiego, kitabistyka, transliteracja, transkrypcja, Koran, tefsir

Keywords: cultural heritage, editing, the history of the Polish and the Belarusian language, kitabistics, transliteration, transcription, the Quran, tefsir

Tefsiry Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej skrót: WKL), czyli interlinearne przekłady Koranu na polszczyznę północnokresową, stanowią oryginalny i unikatowy rodzaj manuskryptów. Do niedawna uznawano, że zachowało się ich dwadzieścia (por. Сынькова 2015), ale najnowsze badania Michała Tarełki (2015) poszerzają ten kanon o kolejne teksty. Rękopisy znajdują się głównie w posiadaniu osób prywatnych, w różnych krajach, są zatem trudno dostępne dla badaczy.

O ich doniosłej roli religijnej i filologicznej oraz o unikatowości pisał już Jakub Szynekiewicz:

Obecnie tefsiry stały się prawie unikatami i przechowują się w nielicznych rodzinach, jako relikwje. Trafiają się egzemplarze z w. XVIII. Ich tłumaczenie jest bardzo dobre, w duchu najlepszych komentatorów muzułmańskich (Szynekiewicz 1935: 138).

Tę merytoryczną opinię na temat tefsirów po ok. 70 latach potwierdził Paul Suter (2004: 6).

Hermetycznymi i niedostępnymi do badań filologicznych, historycznych, etnologicznych, religioznawczych itd. czyni je też alfabet arabski, którym zapisywano słowiański tekst przekładu. Stąd do połowy lat 90. XX w. opublikowano zaledwie niewielkie fragmenty tych ksiąg – bez jakiegokolwiek analizy ich tłumaczenia. Wyimki z tatarskich tefsirów ogłosili drukiem m.in. Antoni Muchliński (1857), Ignacy Kraczkowski (1924), Stanisław Szachno-Romanowicz (1931), Anton Antonowicz (1968), Graham M. Meredith-Owens i Alexander Nadson (1970)¹. Przełomem w zakresie badań nad tefsirami były niewątpliwie prace Sutera, który jako pierwszy podjął zagadnienie językowej i translatologicznej analizy tłumaczenia Koranu na podstawie jednej z sur koranicznych, mianowicie *Al-Baqary* (por. Suter 2004, 2009).

Tymczasem przekład słowiański, pochodzący prawdopodobnie z 2. połowy XVI w., jest trzecim z kolei – po łacińskim i opartym na nim tłumaczeniu włoskim – przekładem Koranu na język europejski², a zarazem najwcześniejszym – pierwszym – przekładem tej księgi na język słowiański. Powstał w okresie reformacji, a więc równoległe do przekładów Biblii na języki narodowe.

Zasadniczym celem, który postawili sobie kitabiści, było zatem wprowadzenie do świadomości społecznej oraz do obiegu naukowego oryginalnego źródła filologicznego, jakim jest tefsir Tatarów WKL. Prace nad przygotowaniem krytycznej edycji tatarskiego tłumaczenia świętej księgi islamu zostały podjęte w 2013 r. przez międzynarodowy interdyscyplinarny Zespół badaczy (m.in. historyków, kulturoznawców, slawistów, w tym polonistów i białorutenistów, oraz orientalistów, w tym arabistów i turkologów, których udział był uwarunkowany wielowarstwowością i wielojęzycznością tatarskich zabytków)³, w ramach grantu

¹ Adresy bibliograficzne wymienionych tu prac cytuję za: Drozd 1999.

² Wiadomo, że z inicjatywy Juana de Segovii powstał trójjęzyczny (łacińsko-kastylijsko-aragoński) przekład Koranu, datowany na 1456 r. Niestety się nie zachował. Jednak niedawno odkryto odręcznie zapisane marginalia Segovii – por. m.in. Roth, Scotto 2015.

³ W tatarskich zabytkach współwystępuje warstwa orientalna: język arabski, język turecki, język perski, z warstwą słowiańską: polszczyzną północnokresową w początkowym stadium jej powstawania i/lub językiem starobiałoruskim. Do prowadzenia analiz niezbędne są tu zatem wiedza z zakresu polskiego i białoruskiego językoznawstwa diachronicznego, a także szerokie kompetencje orientalistyczne, zwłaszcza arabistyczne i turkologiczne, oraz z teorii translacji ksiąg sakralnych.

Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, pt. „Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)”⁴. Za najważniejsze zadania badawcze uznano: opracowanie i próbę standaryzacji zasad transliteracji i transkrypcji polskich i/lub białoruskich tekstów muzułmanów WKL zapisanych alfabetem arabskim na alfabet łaciński; odczytanie rękopisów tefsirowych według opracowanych zasad; wyznaczenie obszarów badawczych oraz przygotowanie narzędzi metodologicznych dla wieloaspektowego opisu filologiczno-historycznego rękopiśmiennych zabytków Tatarów – muzułmanów WKL (także kitabów, chamailów, tedźwidów...). Tak więc za niezbędne dla opracowania tatarskiego tefsiru – jako spuścizny o szczególnym znaczeniu (dotąd niedostępny, obszerny zabytek polszczyzny doby średniopolskiej) – oraz dla prowadzenia badań w zakresie przekładu religijnych tekstów muzułmańskich na języki spoza kręgu kultury i tradycji islamu uznano krytyczne wydanie najstarszego polskiego tłumaczenia Koranu i opatrzenie go rzetelnym komentarzem filologicznym. Stwierdzono przy tym, że tak przygotowana edycja może w przyszłości stać się podstawą źródłową badań naukowych z zakresu wielu dziedzin – m.in. slawistyki, orientalistyki, kulturoznawstwa, religioznawstwa, politologii, historii, etnologii, teologii itp.

---

⁴ Zainicjowane przez Czesława Łapicza prace przygotowawcze, poprzedzające złożenie wniosku, trwały kilka lat. Prowadzone były przez Łapicza i Joannę Kulwicką-Kamińską z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu we współpracy z Galiną Miškinienė z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie, a później także z Dainorą Pociūtė z Uniwersytetu Wileńskiego. Ich rezultatem było opracowanie projektu „Koran w Europie” w ramach Seventh Research Framework Programme (FP7). Następnie do prac nad projektem zaproszono Siergieja Temčinasa z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie oraz Michaiła Tarełkę i Genadija Cychuna z Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku. Od 2017 r. realizowana jest druga część projektu. Rezultatem podjętych w jej ramach prac ma być krytyczne wydanie tatarskiego tefsiru, zawierające pełny tekst zabytku, czyli warstwę słowiańską w transliteracji oraz warstwę orientalną – transkrypcję wybranych fragmentów tekstu arabskiego i/lub tureckiego oraz opatrzone komentarzem filologiczno-historycznym. Znakomita większość badaczy kontynuuje podjęte prace kitabistyczne, a w realizację zadań z 2. części grantu włączyli się kolejni partnerzy: z Ukrainy – Mykhaylo Yakubovych (Uniwersytet w Ostrogu), z Białorusi – Ałła Kożynowa (Białoruski Państwowy Uniwersytet w Mińsku) i z Turcji – Halil İbrahim Usta (Uniwersytet w Ankarze).

Za podstawę edycji przyjęto jedną z najstarszych oraz jedną z najmłodszych dostępnych tefsirowych kopii (z 1723 r. i 1890 r.). Każda z nich liczy około 1000 stron rękopisu zapisanego alfabetem arabskim. Przygotowana na ich podstawie edycja (dalszy etap prac) obejmowałaby zatem tekst oryginalny przetransponowany z alfabetu arabskiego na łacinkę oraz komentarz filologiczno-historyczny, zarówno slawistyczny (zwłaszcza polski i białoruski), jak i orientalistyczny (arabski, turecki). Natomiast kilka celowo dobranych fragmentów wszystkich pozostałych kopii, mianowicie sura 36 (*Ja-Sin*, uznawana za „serce Koranu”, licząca 83 ajaty), oraz cztery ostatnie, najkrótsze, sury Koranu (111–114, obejmujące po kilka ajatów) poddano analizie porównawczej, której celem było ustalenie zakresu ewolucji języka oraz zmian w łańcuchu odpisów na przestrzeni czterech wieków (XVI–XIX) na każdym poziomie języka, zarówno w treści, jak i w formie kolejnych kopii, sporządzonych nie tylko w różnym czasie, ale także w różnych miejscach i przez różnych kopistów.

Jedną z najstarszych kopii przekładu Koranu jest tefsir z Olity (symbol: TAL), datowany na 1723 r.⁵. Jednak tylko część zabytku swoją genezą sięga początku XVIII w., albowiem jego korygowane, uzupełniane bądź dopisane fragmenty pochodzą z XIX w., a dokładnie z 1836 r. O dacie sporządzenia kopii informują m.in. kolofony w języku polskim – por. „Od narodzenia Jsi Proroka 1723. roku Dopisany ten Sty Tiefsyr, a Poprawiony przez Jbrahima Januszewskiego Jmama Winksznupskiego 1836. Roku. Dnia 12–24 Sierpnia czyli augusta w Winksznupsiach” (rękopis 485b) oraz „temu Lat 113 od napisania poprawiony” (rękopis 485b).

Za jedną z najmłodszych kopii uznaje się tefsir Józefowa z 1890 r., przechowywany w Muzeum Narodowym w Wilnie (sygn. HMJI R–13.012)⁶.

Zakładano, iż rezultatem podjętych prac będzie edycja naukowa tefsiru o charakterze monograficznym, zawierająca jego fototypię oraz transliterację całego tekstu lub fragmentów rękopisu pisanych po polsku. Odrębną całośćką będzie stanowić transkrypcja tekstu polsko- i obco-

⁵ Za najstarsze uznaje się dziś Koran z 1682 r., zawierający glosy w języku polskim, oraz kopię tefsiru z 1686 r., przechowywaną w zbiorach Centralnej Biblioteki Naukowej im. Jakuba Kołosa Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku.

⁶ Późniejsze datowanie ma bowiem XIX-wieczny tefsir (1811–1825) z Biblioteki Instytutu Orientalistyki w Petersburgu.

języcznego. W opracowaniu filologicznym niezbędny jest aparat krytyczny⁷, w którego skład wchodzi: rejestr odmian utworu, wstępy, opisy źródeł, ich charakterystyka tekstologiczna, wykaz emendacji i koniektur, komentarze, bibliografia, aneksy, słowniki, konkordancja, indeksy (za: Loth 2006: 119–120). Uznano zatem, że całość opatrzona będzie komentarzami językowymi i filologicznymi, wykazem trudniejszych wyrazów, objaśnieniami ich znaczeń i niektórych form gramatycznych, bibliografią, rozwiązaniem skrótów i indeksami.

Istotnym elementem składowym przygotowywanej edycji są zatem noty. Uznano, że wszelkie jednostkowe lub nietypowe przypadki powinny być w nich wskazane i omówione. Jako przykład można podać objaśnienie znaczenia używanych przez kopistów kolorów: w tefsirze Józefowa (sura 36) zidentyfikowano tzw. zapis słupkowy⁸, czyli tekst zapisany czarnym i czerwonym atramentem. Według arabistów należy w pierw transliterować czarną kolumnę (środkową), stanowiącą powtórzenie ostatniego wersetu 35 sury, a następnie prawą kolumnę czerwoną i lewą kolumnę czerwoną. Komentarza wymaga również system wokalizacyjny tefsirów. Analogicznie do oryginalnego tekstu koranicznego zapis w tefsirze jest w pełni zwokalizowany. Jednakże występują w nim powtarzające się błędy zarówno w warstwie orientalnej, jak i słowiańskiej, np. brak hamzy w nagłosie; brak zapisu znaku waśła nad literą alif, która utraciła hamzę (por. zapis rodzajnika określonego *al-*, w którym hamza uległa elizji); oznaczenie samogłoski [ā] w postaci znaku wokalizacyjnego, tzw. krótkiego alifu, a nie litery alif; zapis [ī] za pomocą litery alif maqṣūra lub litery yā’; pomijanie lub błędny zapis *al-* (por. Lewicka 2015). Ponadto znaki wokalizacyjne pełnią istotne funkcje, służące właściwemu odczytowi tekstu, w notach powinno znaleźć się np. objaśnienie znaczenia sukuna jako znaku, po którym zawsze występuje spółgłoska, i jako ważnego sygnału delimitacyjnego, zapowiadającego koniec wyrazu, a także odstępstw w zakresie jego użycia (np. w tefsirze z Olity konsekwentny brak zapisu w pozycji przed yā’ w wyrazach typu *świat, wiara, świadek* etc.); określenie funkcji arabskiej litery alif

⁷ „Wszystkie dodatki, uzupełnienia tekstowe i obrazowe towarzyszące głównemu zrębowi edycji, a służące dostarczeniu optymalnych informacji o nadawanym tekście w celu stworzenia najlepszych warunków jego prawidłowego odbioru” (Trzynadłowski 1988).

⁸ Termin za Markiem M. Dziekanem – por. Dziekan 2014.

– uznano ją za podpórkę, część składową liter (np. zapis „o” lub „u” w pozycji nagłosowej); wahania związane z sąsiedztwem joty i alifa lub alifa z fathą; realizacja yā’ z kasrą jako ji- w nagłosie oraz po samogłosce; mieszanie liter tā’ marbūta i tā’ maftūha w wygłosie; błędny zapis liter bądź diakrytów i szereg innych. Noty powinny ponadto zawierać: objaśnienie wyrazów pochodzenia orientalnego; objaśnienie wyrazów archaicznych z dzisiejszego punktu widzenia, a historycznie obecnych w systemie leksykalnym języków polskiego czy białoruskiego; formy hybrydalne; formy nowo utworzone, nieobecne w językach słowiańskich (np. *upłaksić* ‘skłonić do płaczu’), a także te, które są notowane dopiero w XIX-wiecznych źródłach leksykograficznych, a występują we wcześniej powstałych kopiach zabytków piśmiennictwa tatarskiego; objaśnienie form, w których występują niekonsekwentnie spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne lub twarde i miękkie, co ma wpływ na ich błędną postać; wskazanie różnych sposobów oznaczania miękkości – nie tylko przez wybór określonych grafemów, ale też ich kształt; pokazanie przyczyn wyboru przez pisarza i/lub kopistę określonych liter w związku z ich pozycją w wyrazie (w tym z sąsiedztwem) itd.

W trakcie prac nad projektem należało rozwiązać lub chociażby podjąć próbę rozwiązania szeregu problemów szczegółowych. Najistotniejszy z nich dotyczył wstępnie sformułowanego celu projektu, a mianowicie opracowania uniwersalnego i akceptowanego przez wszystkich badaczy systemu transliteracji obecnego w piśmiennictwie tatarskim alfabetu arabskiego na alfabet łaćniński.

Wstępnie przyjęto jako podstawową metodę konwersji alfabetycznej międzynarodowy system ISO. Jednak w założeniach projektowych transliterację ujmowano jako antycypację transkrypcji, po przetransliterowaniu kilku fragmentów tatarskich zabytków stwierdzono więc, iż przyjęcie ISO nie ma uzasadnienia metodologicznego i merytorycznego. System ten nie jest przystosowany do transponowania na łaćinkę tekstów słowiańskich zapisanych alfabetem arabskim, a tego rodzaju teksty przeważają w piśmiennictwie Tatarów WKL. Ponadto został opracowany do konwersji alfabetycznej standardowego zapisu alfabetem arabskim literackiego języka arabskiego. Stosując go, do transliteracji wprowadza się grafemy, które nie są osadzone w słowiańskiej (zwłaszcza polonistycznej i białorutenistycznej) tradycji tekstologicznej, a niekiedy nawet są z nią sprzeczne oraz zrywają

z dotychczasową praktyką transliteracyjną w publikacjach z zakresu kitabistyki. Uznano więc, że systemowe rozwiązania transliteracyjne powinna wyznaczać językowa warstwa słowiańska. Zwrócono przy tym uwagę na symilatywność przyjętych w tradycji kitabistycznej systemów transliteracyjnych i zaakceptowano wspólne dla tych systemów znaki transliteracyjne. Stwierdzono natomiast, że system ISO będzie przydatny do odczytu obecnej w tekstach tatarskich językowej warstwy orientalnej. Ponadto pełni on ważną funkcję pomocniczą. Służy bowiem orientacji, jakie grafemy języka arabskiego zostały wykorzystane do zapisu polskich głosek.

Wstępnie opracowano tabelę transliteracyjną, do której dołączono Instrukcję do transliteracji rękopiśmiennych tefsirów z 1723 r. i z 1890 r. (http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Instrukcja_do_transliteracji_olita_wilno.pdf). Zawarte w niej konwencjonalne oznaczenia edytorskie – m.in. znaki, symbole – jak również obecna w edytorstwie terminologię przejęto za *Zasadami wydawania tekstów staropolskich. Projekt* (1955).

Za niezwykle istotny problem uznano przy tym celowość edycji, a więc próbę odpowiedzi na pytanie: czemu opracowywane wydanie ma służyć? Jakie jest jego przeznaczenie? Projekt zakładał, że prymarnym odbiorcą tekstu będą filolodzy (sławiści i orientaliści). Odczytany przez Zespół tefsir ma stanowić źródło filologiczne do slawistycznych badań historycznojęzycznych. Wydanie musi być zatem w najwyższym stopniu wierne oryginałowi, tj. zachowywać i oddawać jego właściwości gramatyczne i semantyczne. Przyjęto więc postulat ocalenia jak największej liczby wariantów (zapisu połączeń literowych, postaci wyrazów i form leksykalnych) mogących świadczyć o pochodzeniu zabytku, o jego podstawie dialektalnej (wskazanie granic terytorialnych, regionalnych, cech idiolektu pisarza, relacji pisarz–kopista, w tym stopnia zmutowania tekstu). Jeśli zlokalizuje się miejsce powstania zabytku, czyli uwzględni kontekst geograficzny, można podjąć próbę interpretacji fonologicznej⁹ (por. Lindstedt, Spasov, Nuorluoto 2008).

⁹ W przypadku tłumaczy i/lub kopistów ważnym terminem jest pogranicze, zarówno geograficzno-terytorialne (polsko-białorusko-litewskie, jako strefa przestrzenna zetknięcia się i przenikania różnych narodów i/lub grup etnicznych, w tym różnych kultur i języków), jak i osobnicze (właściwe jednostkom bi- lub polijęzycznym, bez koniecznego związku z określonym pograniczem terytorialnym) – por. Smułkowa 2000: 573.

W trakcie prac stwierdzono, iż bezpodstawne i bezcelowe jest przygotowanie wyłącznie transliteracji, rozumianej jako zastępowanie znaków określonego alfabetu znakami drugiego alfabetu. Docelowo powinno się zmierzać w kierunku transkrypcji fonetycznej, a więc interpretacji kryjącego się pod grafemami brzmienia na podstawie wiedzy o systemie fonetycznym języka danego okresu i regionu (por. Bartula 2011: 27). Jest ona bowiem istotna dla polonisty. Służy badaniom historycznojęzykowym i dialektologicznym. Na jej podstawie w dalszej kolejności można dokonać transkrypcji, w której oddaje się tylko wybrane cechy brzmienia. Takie wydanie o charakterze popularyzatorskim będzie służyć badaniom treści, stylu, leksyki, semantyki, słowotwórstwa. Przyjętym przez Zespół rozwiązaniem jest pewnego rodzaju hybryda transliteracji i transkrypcji (półfonetycznej) fonologicznej (służącej wskazaniu tylko w przybliżeniu wymowy danego okresu i regionu). Jest to zgodne z tradycją kitabistyczną, za której prekursora uważa się Antonowicza. Przyjęty przez niego i jego następców system transliteracyjny w ponad 80% pokrywa się z systemem transkrypcji fonetycznej. Założono także dążenie do realizacji zasady 1:1, ale nie kosztem uproszczenia i zakłamywania tekstu. Jest to rzecz niebagatelna, albowiem stwierdzono istotne różnice między tefsirami, będące m.in. następstwem przyjętych systemów ich odczytu. Czesław Łapicz dokonał kontrastywnego zestawienia fragmentów najstarszych polskich przekładów Koranu, zarówno rękopiśmiennych, jak i drukowanych, i stwierdził, że znacząca liczba cech (na wszystkich poziomach języka) różniących teksty rękopiśmienne jest wynikiem przyjętych doraźnie systemów transliteracyjnych. W opracowanym przez Zespół systemie z całą pewnością dopracowania wymagają: realizacja znaku fatha jako „e” (zapis w wyrazach orientalnych objaśniony w nocie), wszelkich połączeń alifu z diakrytami jako „a” oraz pewna dowolność interpretacyjna w odniesieniu do znaku damma („o” lub „u”) lub waw z dammą („ō” lub „ū”)¹⁰.

¹⁰ Ważną cechą określającą chronologię zabytku jest oznaczanie fonemów [o] i [u]. W tekstach z XVII i XVIII w. fonemy te nie są rozróżniane. Jeden wyraz może zatem – w zależności od przyjętej interpretacji – mieć różne formy, np. *každy/koždy/kuždy*. Każda z nich jest poprawna, ale który wariant wybrać? W odniesieniu do tefsirów, które były sporządzane w języku polskim, opowiedziano się za interpretacją polonistyczną, ale to do końca nie rozwiązuje problemu.

Uznano ponadto, że istotny jest rodzaj zabytku. Stwierdzono, że w obrębie piśmiennictwa religijnego Tatarów WKL należałoby różnicować instrukcje wydawnicze dla tefsirów, kitabów, chamaiłów. Tak naprawdę każdy rękopis charakteryzują jakieś unikatowe cechy grafii. Ważną kwestią jest zatem przeznaczenie tekstu. Jeśli chodzi o tefsir – nie był on używany w praktyce liturgicznej, lecz służył przybliżeniu wiernym treści koranicznych.

Podczas realizacji prac transliteracyjnych pojawił się ponadto szereg problemów, które należało poddać pod dyskusję. Rzeczą dotyczyła np. wprowadzenia podziału tekstu, tzn. oznakowania i numeracji ajatów¹¹. Występują bowiem przesunięcia tekstowe, tj. przekład polski nie odpowiada nadpisanemu fragmentowi w języku arabskim (np. w surze 114, wersecie 4, odpowiednik *ferej/fierej* w tefsirze z Olity występuje pod ar. ğinn, w tefsirze Józefowa pod znakiem delimitacji ajatów, a w tefsirze z 1686 r. pod ar. min; za: Dziekan 2014). Takie przesunięcia są wynikiem egezytycznego przekładu Koranu bądź nieświadomego kopiowania tekstu arabskiego. Jako tzw. układ odniesienia przyjęto standaryzowane i szeroko dostępne wydanie medyńskie Koranu dla warstwy orientalnej, natomiast dla warstwy słowiańskiej przyjęto inne rozwiązanie: porównanie tekstu przekładowego z wydanym w 1858 r. tłumaczeniem filomatów¹².

Ponadto zastanawiano się, w jaki sposób oddawać różne stopnie slawizacji orientalizmów, zwłaszcza nazw własnych, terminów religijnych etc., które występują w tekstach słowiańskojęzycznych. Według arabistów należy je podzielić na dwie grupy: wyrazy obecne w etnolekcie tatarskim (niektóre z nich funkcjonują także w systemie leksykalnym polszczyzny) oraz wyrazy niezaadaptowane, dla których powinno się przyjąć zapis w transkrypcji ISO. W przygotowywanej edycji powinno się konsekwentnie sygnalizować tekst arabski lub turecki wpleciony w tekst słowiański.

¹¹ Dziekan (2016: 174) stwierdził, iż w tefsirze tatarskim ajaty nie są numerowane, lecz oddzielane od siebie za pomocą czerwonych kółeczek (analogicznie jak w tefsirze tureckim). Brak numeracji jest typowy dla dawnych rękopiśmiennych Koranów. Znak ten pojawia się jednak w tefsirze dużo częściej niż w rękopisie tureckim i częściej niż znaki oddzielające wersety w pozostałych rękopisach.

¹² Tłumaczenie *Koranu* przypisywane Janowi Murzie Tarak-Buczackiemu (Warszawa 1858), a oparte na wcześniej wydanym Koranie w przekładzie filomatów ks. Dionizego Chlewińskiego i Ignacego Domeyki (Poznań 1848).

Kolejną kwestią jest delimitacja tekstu. W piśmiennictwie Tatarów WKL ważnym elementem szaty graficznej są różne kolory inkaustu, zwłaszcza podstawowy – czarny oraz czerwony, który pełni następujące funkcje: wprowadza warstwę językową odbiegającą od warstwy narracji (jeśli występuje dłuższy fragment tekstu w języku arabskim i/lub tureckim, to czerwonym atramentem wprowadza się część słowiańskojęzyczną, jeśli zaś jest to tekst słowiański, to czerwony kolor jest używany do oznaczenia wtrętu arabskiego lub tureckiego); służy wyodrębnieniu kolejnych całości tekstowych, zaznaczeniu ich początku lub końca. Nowe całości tematyczne wyznaczają także konkretne wyrażenia – początkowe *bab* ‘rozdział’ i *tō jest*, kończące *t[e]mm[a]’ t[a]mmam* ‘koniec’. Rozpoczęcie nowej całości bywa także zaznaczane niewielką spacją. Czerwonym atramentem zapisuje się znaki dzielące tekst, np. kropki, a w warstwie orientalnej – kropki, kółka, kreski, znaki diakrytyczne i znaki dodatkowe nad i pod literami. Ponadto na czerwono oznacza się tytuły rozdziałów, liczebniki porządkowe, wyróżnienia w tekście arabsko- i turekkojęzycznym, w tym zwroty do Allaha (wykrzyknienia) oraz wskazówki dla użytkowników tekstu etc. W warstwie orientalnej tefsirów są obecne, zapisane czerwonym kolorem, punktory, które dzielą wewnętrznie tekst każdej z jednostek. Czerwonym inkaustem wyróżniane bywają również w warstwie słowiańskojęzycznej incipity, rozumiane jako pierwsze słowa nowej jednostki tekstowej, pełniące funkcję tytułu – zapowiedź zawartości kolejnej sury. Sury koraniczne oddziela ponadto basmała, tj. wyrażenie „w imię Boga miłosiernego, liłościwego” (z ar. „bi-ismi Allāhi’ ar-Rahmāni ar-Rahīm”). Jednakże w tatarskich zabytkach brak tradycyjnie rozumianych znaków interpunkcyjnych, tj. użycia małych i wielkich liter, znaków przestankowych itd. Delimitację tekstu utrudnia ponadto przenoszenie do kolejnego wersu np. pojedynczych liter lub wyrazów, wbrew jakimkolwiek regułom.

Na podstawie wiedzy historycznojęzykowej ustalono, że w rękopisach analizowanego okresu dominowała pisownia rozłączna. Jednakże wahania w tym zakresie dotyczyły wyrazów niesamodzielnych, np. przyimków, ale też przedrostków. Nieunormowana była także pisownia *nie* z czasownikami. W rękopisach z XIV–XV w. pisownia łączna i rozłączna podlegała tu wahaniom, ale przeważał zapis łączny (wyjątkiem były połączenia partykuły przeczącej *nie* z formą osobową

czasownika *być*). Taki stan utrzymywał się jeszcze w rękopisach z 1. połowy XIX w. W odniesieniu do tefsirów trzeba było więc podjąć próbę uregulowania sposobu zapisu przeczenia *nie* z czasownikami, wyrażen przyimkowych, połączeń niezleksykalizowanych, partykuł, ruchomych końcówek czasowników itp.

Rękopisy Tatarów WKL charakteryzują się wieloma cechami właściwymi zabytkom doby staropolskiej, w tym literaturze biblijno-psalterzowej. Jedną z cech łączących obie grupy tekstów są glosy, świadczące o wielowarstwowej strukturze rękopisów. Ich typologię i funkcje szczegółowo omówiono w kilku artykułach (np. Łapicz 2008; Kulwicka-Kamińska 2015), jednakże dla opracowywanego systemu odczytu tatarskich tefsirów szczególnie ważne są ustalenia dotyczące glos, które Łapicz klasyfikuje jako wewnątrztekstowe (związane bezpośrednio lub pośrednio z tekstem głównym) i odnoszące się zarówno do warsztatu tłumacza, jak też do czynności okołoprzekładowych, będących dziełem kopistów. Są to glosy najtrudniejsze do identyfikacji i opisu. Ich charakterystyka wymaga bowiem odpowiedzi na pytania o ich strukturę, funkcję, ewoluowanie w czasie, związek z tekstem głównym (por. Leńczuk 2015). W tefsirach służą one konkretyzacji koranicznych treści. Pomagają je też interpretować i objaśniać. Są często oparte na muzułmańskiej literaturze komentarzowej (napisanej w językach arabskim lub tureckim), w tym na oryginalnych islamskich tefsirach. Zostały zapisane alfabetem arabskim bądź łacinką na marginesach lub włączano je do tekstu głównego (stanowią jeden z wyznaczników przekładu swobodnego – por. Kulwicka-Kamińska 2013).

Glosy marginesowe zapisane łacinką informują, o czym jest dany fragment tefsiru – por. „oiedzieniu charamnym” (TAL sura 5, s. 93b, w. 3 – lewy margines); „oczystosci myc ciała” (TAL sura 5, s. 94a, w. 7 – prawy margines), albo identyfikują tekst słowiańskiego przekładu, zapisanego alfabetem arabskim, poprzez jego transliterację, np. „Jako žydzi wrucilismy zazdrosc miedzi nich niepriyacielstwo y niemilosc aż do dnia sądnego” (TAL sura 5, s. 95b, w. 6 – lewy margines); „Rekl kabil do habila piewnie cie zabiie” (TAL sura 5, s. 97a, w. 7 – prawy margines); „a poważne y Garde na niewiernicy” (TAL sura 5, s. 101b, w. 1 – lewy margines). Ten rodzaj glos jest niezwykle ciekawy dla filologów czy też historyków, albowiem łacinką zapisano transliterację słowiańskojęzycznej warstwy tefsiru. Czyżby czytelnik (a raczej

kolejny kopista) nie tylko znał język arabski, ale potrafił również identyfikować (poprawnie odczytać) tłumaczenie Koranu na polszczyznę północnokresową, zapisane odpowiednio przystosowanym do systemu fonologicznego języków słowiańskich alfabetem arabskim?

Inne zapisane łacinką glosy objaśniają tekst koraniczny (w tym terminologię koraniczną, nazwy własne). Jako egzemplifikację można podać heterogeniczny przykład: „munkir jest [zapisano alfabetem ar.] negujący prawdę [zapisano łacinką]” (TAL sura 16, s. 219a, w. 1 – prawy margines).

W rękopisach są również obecne glosy korygujące, których zadaniem jest poprawianie błędów poprzedników, uzupełnianie luk itd. Dotyczą warstwy językowej zarówno arabskiej, jak i słowiańskiej. W tekście tefsiru z Olity dokonano licznych korekt, poprawiając brunatny atrament na czarny w warstwie oryginalnej i tłumaczonej. Zmieniono znaki wokalizacyjne, poprawiono lub dopisano wyrazy, np. „pōtōpi was za newerenstwo waše **pōtim**” (TAL sura 16, s. 234 b, w. 5); „čistij xwalebrij būg ktūrij prōwazil **drogon** [poprawiono] slūge swegō nōcōŋ iž mečit’u **ke‘abi** [dopisano] mekkejskēgō dō mečit’u” (TAL sura 16, s. 228b, w. 3). Niestety, poprawiana warstwa arabska i słowiańska tefsiru nie są wolne od błędów, np. pierwszy kopista w sposób konsekwentny stosuje zapis długiej samogłoski ī w wygłosie przy pomocy litery alif maqṣūra (w miejscu yā’) i choć taki sposób notacji jest charakterystyczny dla tekstu koranicznego, drugi kopista dokonuje jego poprawy, zastępując alif maqṣūra literą yā’ (to kolejny dowód, iż mógł on znać język arabski); pierwszy kopista stosuje przeniesienie wyrazu do kolejnego wersu, które nie ma zastosowania w języku arabskim (interferencja z łacinki) i szereg innych (por. Lewicka 2015).

Zabytek zawiera również metaglosy, np. na prawym zewnętrznym marginesie tekstu 1. sury są obecne komentarze w języku arabskim i ich objaśnienia w języku polskim, np.: „znači šwjat jeden drūgi raz znači wšistkix šwjatew i okrengew w bożej moci zostajoncix” (TAL sura 1, s. 6a, w. 2–5) czy „znači prorokaw i poslancow boga i tix muṣulman co z bojaznoŋ božo i čistim sūmnenem w muṣulmansskej wjerže žīce swoje prowažoŋ” (TAL sura 1, s. 6a, w. 20–23) i kolejne.

Wybrane przykłady obecnych w tatarskim piśmiennictwie glos wskazują, iż powinny być one istotnym elementem przygotowywanej edycji.

Do zadań badawczych niezbędnych do wykonania w trakcie prac nad wydaniem zaliczono także analizę tekstologiczną tefsirów (porównanie tych samych fragmentów różnych kopii), służącą wskazaniu różnic morfologicznych, syntaktycznych i leksykalnych między kopiami, która stanowić ma istotną pomoc w ustaleniu źródeł, z których czerpali Tatarzy WKL (na podstawie wstępnych badań udało się m.in. zidentyfikować Tafsir Ibn Abbasa).

Kolejnym etapem prac nad tefsirem Tatarów WKL powinno być odczytanie przynajmniej fragmentów jego warstwy orientalnej. Jest to istotne zwłaszcza dlatego, że arabiści orzekli brak równoległości tekstowej arabskiego oryginału i podwierszowego słowiańskiego przekładu. Będzie ono służyć nie tylko wskazaniu relacji oryginał–przekład, ale także ustaleniu kompetencji kopistów.

Docelowo więc edycja winna zawierać pełny tekst zabytku, czyli warstwę słowiańską w transliteracji i transkrypcji oraz warstwę orientalną – transkrypcję tekstu arabskiego i/lub tureckiego. Należałoby ją opatrzyć komentarzami wskazującymi źródło przekładu, zależność od wschodniej literatury religijnej, w tym od tłumaczeń Koranu na języki turecki i perski, oraz zamieścić przekład warstwy orientalnej. Dałoby to szerszą perspektywę tekstologiczną. Edycja powinna również zawierać aktualny komentarz językoznawczy i historycznoliteracki.

Źródła

Tefsir, 1723, rękopis znajdujący się na Litwie w posiadaniu prywatnym (autorska transliteracja oparta na systemie przyjętym w ramach prac nad projektem „TEFSIR”).

Tefsir Józefowa, 1890, Muzeum Narodowe w Wilnie, sygn. HMJI R–13.012.

Koran, Warszawa 1858 – tłumaczenie przypisywane Janowi Murzie Tarak-Buczackiemu, a oparte na wcześniej wydanym Koranie w przekładzie filomatów ks. Dionizego Chlewińskiego i Ignacego Domeyki (Poznań 1848).

Literatura

- Антонович А.К., 1968, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс.
- Bartula C., 2011, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej*, Warszawa.
- Drozd A., 1999, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku*, Warszawa.
- Dziekan M., 2014, *Transliteracja tefsirów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Uwagi arabistyczne na podstawie sur 1, 36, 110-114*; [on-line, dostęp 20.08.2017]. Dostępne w internecie: <http://www.tefsir.umk.pl/pliki/dziekan_uwagi_arabistyczne.pdf>.
- Dziekan M., 2016, *Ortografia arabskiego tekstu Koranu w tefsirze Józefowa na podstawie sury Ja Sin*, w: *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym*, t. 1: *Księgi wyznawców islamu. Kitabistyka*, red. M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska, A. Szulc, Toruń, s. 169-184.
- Instrukcja do transliteracji rękopiśmiennych tefsirów z 1723 r. i z 1890 r.* [on-line, dostęp 20.08.2017]. Dostępna w internecie: <http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Instrukcja_do_transliteracji_olita_wilno.pdf>.
- Jankowski H., Łapicz C., przeł i oprac., 2000, *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, Warszawa.
- Kraczkowski I.J., 1924, *Rukopis Korana v Pskove. Doklady Rossijskoj Akademii Nauk*, s. 165–168.
- Kulwicka-Kamińska J., 2013, *Przeład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorskiej*, Toruń.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Lenartowicz-Zagrodna A., 2011, „*Eklezjastes*” Hieronima z Wielunia (1522). *Transliteracja i transkrypcja. Monografia języka*, Łódź.
- Lenartowicz-Zagrodna A., 2015, „*Księgi Jezusa, syna Syrachowego, Ecclesiasticus rzeczony, ktore wszytkich cnot naukę zamykają w sobie w przekładzie Piotra Poznańczyka*”. *Studium języka zabytku*, Łódź.
- Leńczuk M., 2015, *Polskie glosy w XV-wiecznych łacińskich rękopisach jako problem historycznojęzykowy*, w: *Staropolskie Spotkania Językoznawcze. Jak badać teksty staropolskie*, red. T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, O. Stramczewska, Poznań, s. 79–101.
- Lewicka M., 2015, *Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej s. 478-485 Tefsiru z Olity (1723 r.)*, w: *Estetyczne aspekty*

- literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (XVI-XXI w.)*, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok, s. 107–132.
- Lindstedt J., Spasov L., Nuorluoto J., 2008, *The Konikovo Gospel – Кониковско евангелие: Bibl. Patr. Alex. 268*, Helsinki.
- Loth R., 2006, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa.
- Łapicz C., 2008, *Glosy, komentarze, objaśnienia etc., czyli o pozakoranicznych dopiskach w rękopiśmiennych tefsirach muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, red. T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Vilnius, s. 69–80.
- Meredith-Owens G.M., Nadson A., 1970, *The Byelorussian Tartars and their Writings*, „The Journal of Byelorussian Studies”, vol. II, nr 2, s. 141–176.
- Moszyński L., 2003, *Biblia Szymona Budnego. Charakterystyka przekładu*, w: *Biblie staropolskie*, red. I. Kwilecka, Poznań, s. 41–50.
- Muchliński A., 1857, *Исследование о происхождении и состоянии литовских татар*, Петербург.
- Roth U., Scotto D., 2015, *Auf der Suche nach der Erbsünde im Koran Die 'Allegationes de peccatis primi parentis' des Juan de Segovia*, „Neulateinisches Jahrbuch” 17, s. 181–218.
- Smułkowa E., 2000, *Kształt współistnienia na polsko-białorusko-litewskim pograniczu językowym*, „Prace Filologiczne”, t. XLV, Warszawa, s. 573–580.
- Suter P., 2004, *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Köln–Weimar–Wien.
- Suter P., 2009, *Альфуркан татарскі. Каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага*, przeł. I. Сынкова, В. Свякла, М. Тарэлка, red. Г. Цыхун, Мінск.
- Сынкова І., 2015, *Тэфсір татараў Вялікага княства Літоўскага: бібліяграфічны агляд і крыніцазнаўчыя праблемы*, w: *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, Toruń. [online; dostęp 20.04.2015]. Dostępny w internecie: <http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf>.
- Szachno-Romanowicz S., 1930, *Pierścień-amulet z Bliskiego Wschodu*, „Rocznik Orientalistyczny”, s. 296–304.
- Szynkiewicz J., 1935, *Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie*, „Rocznik Tatarski”, t. II, Zamość, s. 138–144.
- Тарэлка М.У., 2015, *Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны. Каталог*, Мінск.

Trzynadłowski J., 1988, *Autor – dzieło – wydawca*, Wrocław.

Zasady 1955: K. Górski, W. Kuraszkiewicz, F. Peplowski, S. Saski, W. Taszycki, S. Urbańczyk, S. Wierczyński, J. Woronczak, *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, Wrocław 1955.

The Edition of the Tefsir by the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania – the matter of transcription and transliteration

Summary

The object of research involves the tefsirs of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania (henceforth abbreviated as GDL), which are known in the world of Islam as commentaries on the Quran (from the Arabic *tafsīr*), and which are known to the Tatars of the GDL as comprehensive manuscripts, which contain the complete text of the Quran, with a sublinear translation into Polish, supplemented with an exegetical layer. This is probably the third translation of the Quran – after the Latin and the Italian translation (based on the former) – into a European language, and at the same time it is the earliest – the first translation of this book into a Slavic language, or more precisely, into the north borderland variety of the Polish language. The article presents the most important research problems associated with the preparation of a critical edition of this manuscript which is unique in the world. Work associated with the preparation of an edition of a Tatar translation of the holy book of Islam was engaged by an international interdisciplinary Team of researchers within the framework of a research grant of the National Programme for the Development of Humanities [*pl.* Narodowy Program Rozwoju Humanistyki], entitled “Tefsir – the project devoted to philological and historical treatment and the preparation of a critical edition of the so-called tefsir of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania from the second half of the 16th century (the first translation of the Quran into Polish)” [*pl.* “Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)”]. The most important research tasks which serve the realisation of this endeavour include the following: treatment and an attempt at standardisation of the rules of transliteration and transcription of Polish and/

or Belarusian texts of the Muslims of the GDL written in the Arabic script into the Latin alphabet; the interpretation of the tefsir manuscripts according to the rules which are developed; the determination of research areas and the development of methodological instruments for a multifaceted philological and historical description of the manuscript monuments of the Tatars – the Muslims of the GDL (including kitabs, hamails, tejvids...). The work which is engaged within the framework of the “Tefsir” project represents the field of kitab studies and it has a great influence upon the development of this new area of scholarship, for it realises the most important and priority-related research tasks of kitabistics, which include *inter alia* the preparation of a critical edition of the earliest Slavic translation of the Quran. In the future, the edition of the tefsir may become a source basis for research in the many fields – among others: Slavic studies, Oriental studies, cultural studies, religious studies, political science, history, ethnology, theology etc.

